

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Diputació de Lleida
municipis, territori i tu

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

ESPECIALITZACIONS DE CONREUS A LA CATALUNYA DE LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIX

Llorenç FERRER i ALOS

ESPECIALITZACIONS DE CONREUS A LA CATALUNYA DE LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XIX

Llorenç FERRER i ALOS¹
Universitat de Barcelona
lferrer@ub.edu

Les societats d'Antic Règim produïen tota mena de béns i serveis. Necessitaven produir una gama variada d'aliments que serien consumits de forma immediata o elaborats per poder ésser conservats i una gran varietat de béns i serveis necessaris per la vida quotidiana (eines de tota mena, prenes de vestir, utensilis per les activitats diàries...) pels que es necessitaven tota mena de matèries primeres. Aliments i matèries primeres sortien del medi natural que era transformat utilitzant una gran quantitat de treball. Es possible que una part dels aliments fossin produïts per les petites explotacions pageses en els camps de secà i en els horts de regadiu que es treballaven de forma intensiva, però també es cert que algunes explotacions tenien sobrants i hi havia molta població urbana que havia de recórrer al mercat per poder-se abastir els que necessitava. A la Catalunya del segle XVIII, les produccions de béns i serveis estaven integrades gràcies a la xarxa de mercats setmanals i fires espaiades en el temps i ben situades sobre la geografia que ajudaven a la circulació de tota mena de mercaderies (LI. FERRER ALOS 2017).

En aquest treball volem acostar-nos a la geografia dels conreus a Catalunya² per mostrar-ne la seva evolució i les àrees d'especialització que funcionaven a la primera meitat del segle XIX. No disposem de fonts amb aquesta informació estadística a nivell municipal fins a mitjan segle XIX. Les Respostes Generals del Cadastre de Patiño de 1716, és la primera font en la que es donen dades sobre distribució de conreus -la trilogia mediterrània sobretot-, però no les tenim per tot Catalunya (ALCOBERRO 2005; SEGURA MAS 1983)³. Al llarg del segle XVIII disposem de cadastres que permeten calcular la distribució de conreus, però són càlculs locals que no permeten una cartografia global, a part dels problemes de fiabilitat que presenten en alguns casos. Caldrà saltar fins a mitjan segle XIX,

¹ Professor del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Correu-e: lferrer@ub.edu. Web: <https://sites.google.com/site/lferreralos/>. Aquest treball s'emmarca en el projecte: HAR2017-84030-P, Mundos del trabajo en transición (1750-1930): cualificación, movilidad y desigualdades.

² Tot i que no podem entendre la producció de bens i serveis sense considerar totes les activitats, tant ramaderes com protoindustrials ja que les especialitzacions tendeixen a combinar-les totes.

³ ES conserva una part de la documentació de la província de Lleida a l'Arxiu Provincial de Lleida. No s'ha localitzat a les altres províncies i només es troben les d'alguns pobles i ciutats en les arxius locals. Aquesta dispersió fa difícil poder reconstruir una visió global de Catalunya (VALLS JUNYENT 1996)

quan la reforma tributària d'Alejandro Mon, va posar en marxa l'elaboració dels amillaraments a cada poble amb una metodologia que els fa més fiables que altres fonts. D'aquest moment disposem per a cada poble d'estadístiques de la distribució de conreus, però tenim dades detallades a nivell municipal per la província de Barcelona (MORENO RAMIREZ 2011) i de Tarragona (HERAS CABALLERO 1994), però no per Lleida i Girona que s'han de reconstruir a partir dels arxius municipals⁴.

Entremig dels cadastres del segle XVIII i els amillaraments de mitjans segle XIX, disposem de tres fonts que no són estadístiques, que relacionen totes les parròquies i municipis de Catalunya i esmenten de forma genèrica el que es conrea a la parròquia. Se'ns diu que en un poble determinat es conreava "trigo, cebada, legumbres, vino y patates" per posar un exemple. No en sabem l'extensió ni la seva importància, simplement la seva existència en aquell lloc. L'avantatge és que tenim informació de tot Catalunya encara que de forma imprecisa. La coherència d'alguns resultats permeten utilitzar aquesta font per reconstruir l'evolució dels conreus a Catalunya en aquest període.

Les tres fonts que utilitzarem són les següents⁵:

a/ *Relación de los pueblos mandada formar por el intendente Vicente de Frigola* (1824)⁶. El document fa una introducció sobre diversos aspectes de l'economia catalana i dona una relació de tots els pobles per corregiments amb informació dels conreus que s'hi produeixen i les activitats industrials. Sembla que les dades són de 1819, ja que fa referència a un recompte de població precisament d'aquest any.

b/ El llibre *Cataluña en la mano* de Galobardes (GALOBARDES 1831). Es una publicació idèntica a l'anterior ja que dona un llistat alfabètic de tots els pobles de Catalunya amb informació dels conreus i l'activitat industrial, entre altres. No se'ns cita la font utilitzada.

c/ El *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar* de Pascual Madoz (1845-1850) (MADOZ 1845)⁷. En cada article hi ha un apartat de producció en que s'indiquen els conreus més importants, però també es fan valoracions qualitatives i altres informacions sobre produccions destacades de la parròquia que permet anar més enllà del que permeten les altres dues fonts (MORALES i GARCIA-BELLIDO 2005).

Les tres fonts agafen un període que oscil·la entre 1820 i 1845 i, tot i que no sabem com va ser recollida la informació i que el període de temps transcorregut

⁴ Malgrat que els amillaraments ens donen la distribució de la superfície de cada ajuntament, no hi ha gaire detall dels conreus que s'hi conreaven més enllà d'informació sobre la trilogia mediterrània (SEGURA MAS 1990).

⁵ Hi ha dues fonts que es podrien utilitzar de la mateixa manera ja que estan elaborades amb uns criteris similars i bevent segurament unes de les altres (MIÑANO 1826; BERGNES 1830). Hem preferit agafar els que estaven més allunyats cronològicament per poder agafar un període més ampli. No creiem que aquestes dues fonts ens aportessin gaires variants.

⁶ (FRIGOLA 1824). Aquesta font ja va ésser estudiada en el sentit que ho fem aquí (SEGURA MAS 1987).

⁷ Els articles sobre Catalunya foren recollits en un llibre (MADOZ 1985).

no és molt ampli, la comparació dels mapes elaborats en els tres períodes permet confirmar determinades agricultures i detectar alguns dels canvis que s'estaven produint la primera meitat del segle XIX.

Ens limitarem, doncs, a presentar els mapes i a definir les diferents geografies de conreus. No cartografiarem el bestiar ni tampoc activitats industrials o produccions de determinades matèries primeres, tot i que les economies locals no es poden entendre sinó es tenint en consideració totes les activitats que es desenvolupaven sobre el territori.

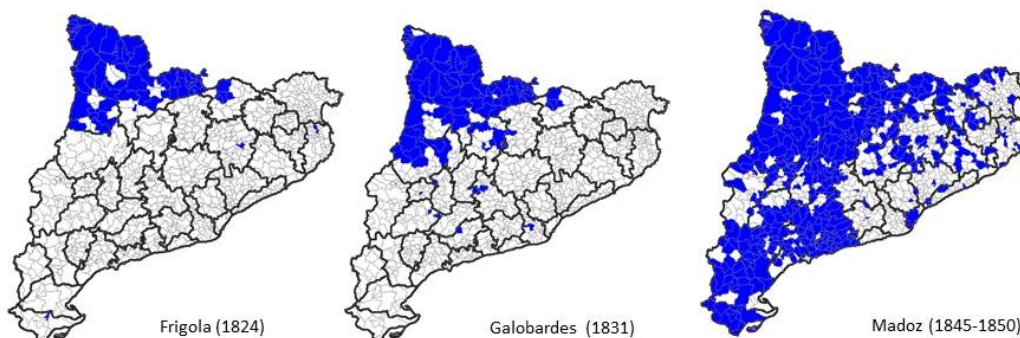
Els cereals⁸

Els cereals eren una de les produccions bàsiques de les economies mediterrànies. El més important era el blat que es conreava sol (xeixa i forment serien els de

El conreu del blat a Catalunya

El conreu del sègol a Catalunya

El conreu de fajol

⁸ Una primera aproximació a la distribució de conreus cerealícoles a Catalunya es pot trobar a (DANTI 2008). Sobre el conreu del blat vegeu (GARRABOU 1980).

més qualitat) i en les terres millors i en forma de mestall (barreja de dos blats) en les terres no tant bones. Així mateix, les guarets es podien conrear amb cereals de primavera de cicle curt com l'espelta o el mill. Els mapes referits al conreu de blat seran els més imprecisos de la sèrie que presentem, perquè sota la denominació genèrica de blat poden haver-hi moltes variants i també produccions de volum molt diferent. Els mapes derivats de Frigola i Galobardes (més concisos en aquest sentit) mostren que el "blat" estava estès per tot Catalunya excepte les comarques muntanyenques de la Vall d'Aran, Pallars Sobirà, nord de l'Alt Urgell i la Cerdanya, on, com veurem predominava el sègol. En canvi, a partir de les dades de Madoz, el blat s'estén per tot el país, tot i que no en sabem volum ni preeminència.

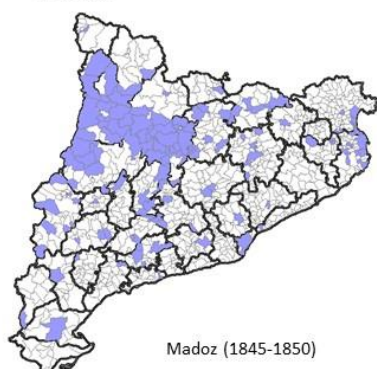
Apareixen poques notícies de comerç intern de cereals, tot i que en comarques de les terres de Lleida es produïen sobrants que es deurién conduir al mercats locals (Alcarràs (Segrià): "*expedición de cereals para Lérida*"; Barbens: "*exportación de cereals a Tárrega*". En canvi les notícies importants venen del transport de cereals provinents de l'Aragó que abastien la província de Tarragona i part del Principat (Flix (Ribera d'Ebre): "*Exportación de trigo que se conduce de Aragón por el río o con dirección a Tortosa y Barcelona*"; García (Ribera d'Ebre): "*arriería por este pueblo el depósito de granos que bajan de Aragón conducidos por e Ebro para el abasto de la provincia*"; Tortosa (Baix Ebre): "*Gran centro de distribución de granos, 500.000 Q. Que bajan por el río, cargas de madera y 200.000 arrobas de vino*"). Era un dels circuits comercials més importants per abastir el Principat de cereals.

És en la informació dels altres cereals, que podem deduir que no a tot Catalunya el blat era el conreu més important. Així sabem que el sègol era el cereal més

El conreu de l'ordi a Catalunya

Cibada

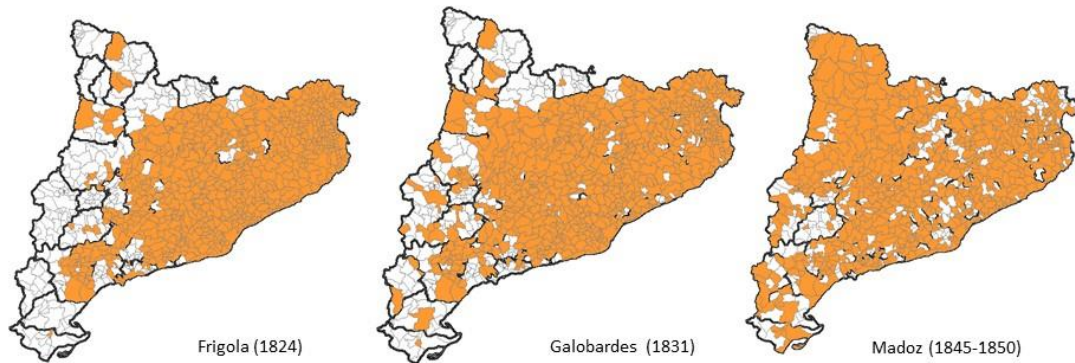
important de les comarques de muntanya abans indicades i que hi havia pobles amb excedents que comercialitzaven segurament en el mateix entorn (Molló (Ripollès): "*exportación de patates y centeno*"; Balestui (Pallars Sobirà): *exportación de centeno y ganado vacuno*"; Berrós Jussà i Berrós Subirà (Pallars Sobirà: *exportación de cebada y centeno para el Valle de Aran*"). Però si en aquestes comarques el sègol era el cereal predominant, les dades de Madoz dibuixen un mapa amb una presència del sègol molt més estesa. En aquest cas, estem davant la generalització dels blats mestalls formats per barreja de blat i sègol (blat segolós) que estaria especialment estés per les comarques de ponent i les comarques tarragonines (DANTI 2008). En canvi les comarques de Barcelona i Girona no en conrearien en benefici de blat de millor qualitat.

El mateix passaria amb l'ordi que en el cas de Frigola i Galobardes apareix concentrat al Camp de Tarragona i l'Alt Camp, sempre coincidint amb el blat, però el 1840 apareix gairebé en una geografia idèntica al sègol. No apareix la civada en els dos primers diccionaris, però en el de Madoz dibuixa una geografia específica que es situa entre el Solsonès, Pallars Jussà i la Noguera. Finalment indicar que a la Vall d'Aran i a Garrotxa apareix el fajol com una especialització específica.

Ens queda una referència a la cartografia que es deriva del conreu de llegums. Les indicacions en els dos primers diccionaris es refereixen simplement a "llegums", mentre que en el cas de Madoz⁹, aquest concepte s'amplia en alguns casos a definir quines llegums (mongetes, cigrons, llenties, pèsols, faves...) que indiquen que en alguns llocs es produïen especialitzacions que deurién ésser importants per abastir els mercats locals i comarcals. És el primer dels mapes que veurem, en que podem descriure una progressió clara al llarg de la primera meitat del segle XIX. En el mapa de Frigola de 1824, els llegums es conreen a la Catalunya Oriental i no se'n conrearien a les terres de l'Ebre, Segrià, les Garrigues i les comarques del Pirineu. En canvi en el de Galobardes s'observa una expansió cap aquesta àrea que es completa amb el mapa de Madoz, en el que els llegums ja només són escassos a les Garrigues i algunes comarques de les terres de l'Ebre.

⁹ En el mapa hem fusionat totes les notícies en la denominació de "llegums".

El conreu de llegums a Catalunya

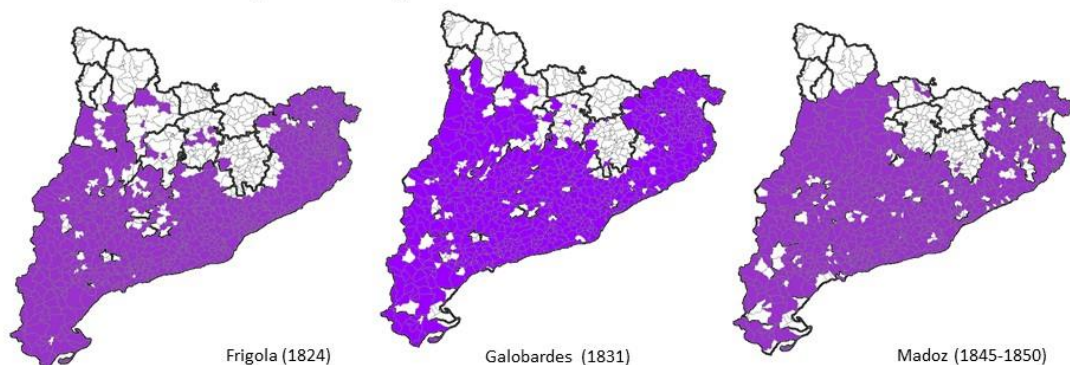

Les informacions qualitatives comencen a prendre aquí una certa importància, perquè comencem a detectar especialitzacions que ens ajudarien a explicar d'on sortien algunes produccions que es deuen trobar a les fires locals i comarcals. Així per exemple, la producció de cigrons destacava en 14 localitats, la de faves en 14, la de fesols en 6 (destacant Tarragona i l'Aleixar); la de pèsols, en 9 (especialment a la Vall d'Aran). Més endavant ens referirem al conreu de les mongetes que marca una geografia ben precisa.

La vinya i l'aiguardent

Els mapes sobre el conreu de la vinya il·lustren la idea de que en la primera meitat del segle XIX, la vinya va expandir-se de forma important a Catalunya (COLOME FERRER i VALLS 1995)¹⁰. En el mapa de Frigola de 1824 la vinya és absent de la Vall d'Aran, el Pallars Sobirà, l'Alta Ribagorça, l'Alt Urgell, la Cerdanya, el Ripollès, Osona, Berguedà i bona part del Solsonès. El 1834 la vinya ha avançat cap el Solsonès, l'Alt Urgell i s'endinsa pel Pallars Sobirà i l'Alta Ribagorça i, en el mapa de Madoz, es veu encara més la intensificació cap aquestes zones. No en sabem la intensitat, ni si era a través de conreus associats, però sembla evident que la vinya va progressar

El conreu de la vinya a Catalunya

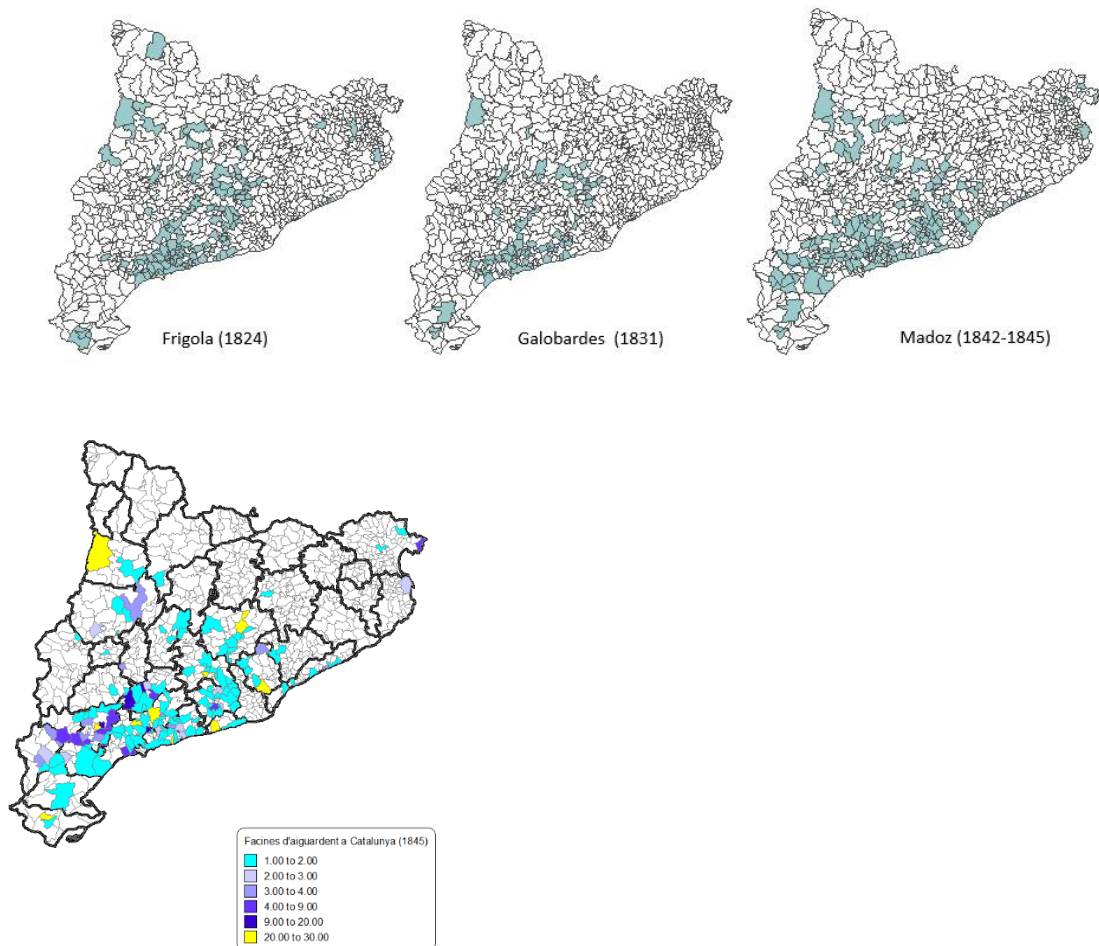

¹⁰ Vegeu sobre la vinya a Catalunya (ANDREU SUGRANYES 1995; COLOME FERRER 1996; L. FERRER ALOS 1998; PAGAROLAS SABATE i TARRAUBELLA MIRABET 2017; GARDENES ROSELL i VICEDO RIUS 1993; VALLS JUNYENT 1996)

cap a aquestes zones. Seria una expansió fràgil, en aquelles zones que després de la fil·loxera, la vinya va desaparèixer pràcticament en la seva totalitat¹¹.

El segon indicador relacionat amb la vinya és la informació sobre l'existència de fàbriques d'aiguardent. Realment coneixem la importància de l'aiguardent en el segle XVIII i la crisi que va patir l'exportació al nord d'Europa a principis del segle XIX, però molt poc de quina va ser l'evolució en el segle XIX. S'argumenta que la producció d'aiguardent es va reduir de forma significativa i va ser el vi el que va prendre el relleu. Els mapes no confirmen aquesta evolució. L'any 1824 hi havia 135 municipis amb facines d'aiguardent (no sabem quantes) y el 1834 s'haurien reduït a 98. De fet el mapa de 1824 indica que les facines estaven concentrades fonamentalment al Camp de Tarragona, Alt i Baix Camp, un nucli a l'Anoia, al Bages i la Conca de Tremp. N'hi havia poques al Baix Empordà, al Maresme i a les Terres de l'Ebre. Hi havia, doncs una concentració de la producció d'aiguardent a determinades zones.

Facines d'aiguardent

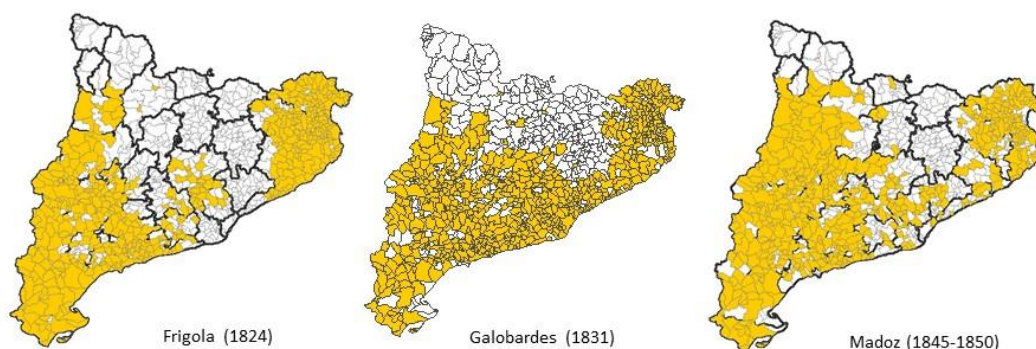
¹¹ Sobre els límits de la vinya i l'olivera a Catalunya (LLOBET 1950).

El mapa de 1834 mostra una reducció important de les facines. Només 98 municipis en tenen. S'ubiquen a les comarques tarragonines i en menor mesura al Bages i algunes facines disperses. Ens indica que la producció d'aiguardent havia perdut importància? Les canalitzacions d'aquest producte elaborat a l'interior cap a Tarragona i Vilanova s'havien reduït per la caiguda del mercat europeu. En canvi el 1845 la revifada de les facines és evident. N'hi ha a 153 municipis i en total són 296 facines (sense els pobles descrits que en tenen diverses). En aquest any, continua essent una activitat concentrada a les comarques tarragonines, estenent-se però cap a les terres de l'Ebre i també cap el Penedès que s'incorpora a la xarxa de destil.leries. Aquesta activitat reactivada ens planteja moltes preguntes: si no s'exportava cap a l'Europa del Nord, on anava aquest aiguardent? Cap a Amèrica en forma d'aiguardent, o per encapçalar els vins que anaven al continent? Cap a Andalusia per encapçalar els seus vins? Per satisfer noves demandes de licors que s'estaven començant a generalitzar? (SEGARRA BLASCO 1994; VALLS JUNYENT 2004; TORRAS ELIAS 1976).

L'olivera

L'oli era el tercer gran conreu de l'àrea mediterrània. De la lectura dels tres mapes es dedueix que, com passava amb el vi, hi ha cada vegada més municipis i parròquies que manifesten produir oli¹². El 1824 la producció d'oli no era present a l'Alta Ribagorça, al Pallars Jussà, a l'Alt Urgell, al Solsonès, a part de la Noguera, al Berguedà, a Osona, al Vallès Oriental i ben poc a l'Anoia, l'Alt Penedès, el Baix Llobregat, el Bages i el Vallès Occidental. En el mapa de 1845, l'olivera hauria

El conreu de l'olivera a Catalunya

avançat cap el nord de forma general a gairebé totes aquestes comarques i només quedava fora el Berguedà, Osona, Cerdanya, Ripollès i la Vall d'Aran. L'olivera no era present a tots els municipis de les altres comarques, però havia anat incrementant la presència a totes elles.

Però, quina part de Catalunya estava especialitzada en la producció d'oli i el comercialitzava al mercat? A partir de les descripcions d'alguns pobles (que no tenen perquè ser sistemàtiques) deduïm que hi ha pobles amb especialització

¹² Sobre la producció d'oli a Catalunya vegeu (VENDRANES i RULLIER 1996; MATEU 1996; MOR 1984; F. SALES 1994)

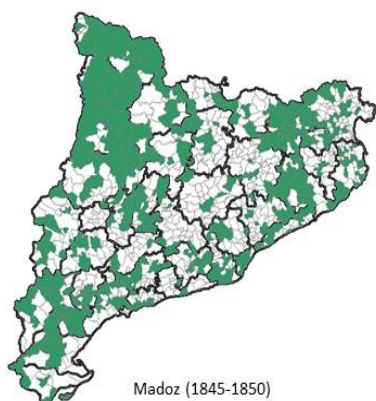
oliera a la Ribera d'Ebre i Terra Alta (Ascó, Mora d'Ebre, Mora la Nova, Caseres i Villalba dels Arcs), el Tarragonès i la Conca de Barberà (el Morell, Riera de Gaià, Tarragona i Blancafort), la Noguera i el Segrià (Ponts, Ager, Alfarràs, Almacelles) i sobretot, la comarca de les Garrigues (Garrigàs, Albagés, L'Albí, Arbeca, Granyena de les Garrigues, Juneda i Belianes). D'Arbeca es deia: "*exportación de muchos millares de arrobas de aceite*". I Tortosa era un gran centre distribuïdor d'oli: "*acopio de aceite para el extranjero y costas de Cataluña y Valencia, no baja de 200.000 arrobas*".

La fruita i les hortalisses

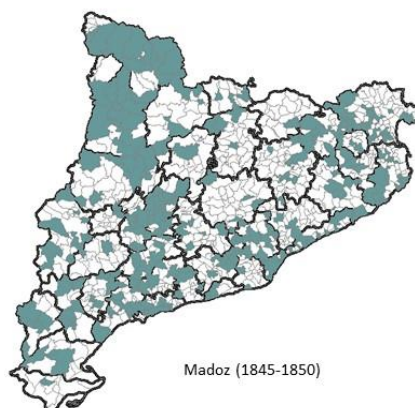
El diccionari de Madoz anota també si en el municipi es conreen fruiters. Algunes vegades anota de forma genèrica "frutas" i altres especifica quina mena de fruita (*cerezas, manzanas, ciruelas, naranjas, limones, granadas, etc.*) que es destaca per la seva qualitat i, sovint, perquè és una especialització que es deuria comercialitzar en els mercats propers. Hem de creure -com ferm en els altres conreus- que l'anotació en la descripció del municipi, denota que el conreu tenia una certa importància. En el mapa de fruiters hem representat tots aquells municipis en que apareix la denominació genèrica i si hi ha alguna fruita en particular.

Tot i que la presència de fruiters és força generalitzada, es pot veure que els pobles que n'esmenten la seva producció es concentren a les comarques pirinenques (Vall d'Aran, Pallars i part de la Noguera), comarques de Girona (especialment la Garrotxa i la Selva), als voltants de Barcelona (Baix Llobregat, Barcelonès i Maresme) i molt municipis de les terres de l'Ebre.

El conreu de fruiters

El conreu d'hortalisses

En el diccionari apareixen moltes informacions sobre l'especialització en algun tipus de fruites que es portaven a vendre als diferents mercats. A Cabriels (Maresme): "*fresas en abundància. Exportación de fresas y roses a Barcelona*"; Calella (Maresme): "*naranjas, peras, ciruelas, cerezas, albaricoques y melocotones*"; Castelldefels (Baix Llobregat): "*proximidad a Barcelona*".

proporciona trafico de frutas y hortalizas”; Mataró (Maresme): “*exportación de naranjas y limones a Francia*”; Vilassar de Dalt (Maresme): “*fresas*”; Torrelles de Llobregat (Baix Llobregat): “*cerezas*”; Molins de Rei (Baix Llobregat): “*frutas buena parte de la riqueza del pueblo exportades a la capital*”; Baronia del Rialp (La Noguera): “*cerezas que se tienen por las mejores de la provincia y se llevan a varios pueblos del partido*”; Arsèguel: “*frutas especialmente exquisitas cerezas*”; Osor (La Selva): “*exportación de frutas verdes y secas*”; Viladrau (La Selva): “*fresas, frambuesas, groselles*”; Cabanelles (Alt Empordà): “*exportación de frutas a los mercados de Figueras*”; Castellar del Riu (Berguedà): “*particularmente frambuesa que se hace del rico chardon*”; Alcanar (Montsià): “*manzanas, ciruelas y otras frutas en abundancia siendo las granades las de mayor calidad*”. Els exemples són una mostra aleatòria que mostren que hi havia molts pobles especialitzats en alguna producció que ajudava a integrar el mercat i esdevenia una font d'ingressos complementaris. Els mercats locals i comarcals jugaven un paper molt important i, en algunes àrees, Barcelona era un dels grans atractius.

L'altre producció que apareix de forma generalitzada a tota la geografia són les hortalisses. Els horts, entesos com espais d'agricultura intensiva, normalment regats i de petita dimensió, eren presents a bona part dels pobles i llogarrets de Catalunya (Ll. FERRER ALOS 2018) i totes les famílies, pageses o no, procuraven tenir-ne per ajudar a la seva autosubsistència. Com interpretar les dades que aporta Madoz? Pobles amb horts per l'autosubsistència? Pobles amb excedents d'hortalisses comercialitzables? No podem estar segurs que el mapa es refereixi a aquesta darrera circumstància ja que segurament producció pels mercats locals i comarcals i producció pròpia, conviuen sense massa problema. Les informacions del Diccionari indiquen que es produïen hortalisses a bona part de Catalunya, però en destaquen algunes àrees com els Pallars i la Noguera; la Segarra i l'Urgell, molts municipis de la Garrotxa, Gironès i Baix Empordà, Maresme, comarques de Tarragona i alguns municipis del delta de l'Ebre.

Algunes descripcions qualitatives mostren com algunes d'aquestes produccions anaven destinades a abastir els mercats locals i comarcals i esdevenien també especialitzacions que proporcionaven ingressos a les famílies pageses tot i que desconeixem els mecanismes de comercialització: Sta Eulàlia de Ronsana (Vallès Oriental): “*cebollas de las que se saca producto vendiéndolas en los pueblos de montaña, llano de Vic y Granollers*”; Manresa (Bages): “*ajos una parte se extrae a Urgel*”; Montagut (Garrotxa): “*melones y calabazas exquisitas*”; La Pinya (Garrotxa); “*ajos exquisitos apreciados por su dulzura*”; Fumanya (Berguedà): “*los nabos se llevan a Barcelona como un regalo exquisito*”; Manresa (Bages): “*melones que se exportan a varios puntos*”. Fins i tot hi havia algun municipi especialitzat en la producció de planter com Riudoms (Baix Camp): “*venta y acarreo a Reus, Falset y a otros pueblos plantel de cebollas, coles y otras plantas*”. Tot i que la dificultat de transport no permetia anar a vendre algunes verdures gaire lluny, els excedents circulaven pels mercats locals.

El blat de moro i les patates

L'expansió de conreus es pot veure també amb l'expansió que van tenir al llarg del segle XIX les patates i el blat de moro. Alguns autors han estudiat darrerament el fenomen (FABREGA ENFEDAQUE 2016; CONGOST COLOME 2018). Les patates eren presents el 1824 a la Vall d'Aran, Ripollès i alta Garrotxa. El 1834, aquest conreu s'havia estès pels Pallars, l'Alt Urgell, la Cerdanya i començava a créixer pel Berguedà. El 1845, les patates s'havien estès com una taca d'oli, cap a la Noguera, l'Alt Urgell, el Solsonès, part del Berguedà i ja apareixia en molts municipis de la resta de Catalunya. A mitjans del segle XIX, les patates eren ja un conreu present a una bona part de Catalunya i la seva producció ja era imprescindible per l'alimentació de la població. El comerç de patates des de les comarques de muntanya productores cap a d'altres zones es va generalitzant al llarg de tota la centúria (Molló (Ripollès): *exportación de patates y centeno*; Navés (Solsonès): "*exportación de trigo y patatas*").

Producció de blat de moro

Producció de patates

El conreu del blat de moro es localitzava el 1824 a l'entorn de la comarca de Vic i alguns municipis que hi lliendaven de la Garrotxa i de la Selva. Fou a partir d'aquesta àrea que el 1834 va anar ocupant altres municipis i el 1845, com havia passat amb la patata, l'àrea anava creixent cap a les comarques de Girona, el Ripollès, el Berguedà i Solsonès i ja hi havia municipis d'altres comarques que l'estaven introduint. Cada vegada serà més present en les rotacions d'algunes comarques (FABREGA ENFEDAQUE 2016)

Les especialitzacions territorials

L'observació dels mapes que hem aportat fins ara fent referència als conreus més generalitzats, permet veure algunes especialitzacions: no es produïa ni vi, ni oli, ni blat a tot arreu, la qual cosa ja ens fa pensar que hi havia diferents agricultures i diferents especialitzacions. En les properes planes mostrarem especialitzacions territorials específiques. L'economia agrària estava perfectament integrada a través d'aquestes produccions i de les fires i mercats que organitzaven la circulació d'aquests productes.

Les comarques tarragonines i terres de l'Ebre. Hauríem de remarcar que les comarques tarragonines eren grans productores de vi, era on se'n destil·lava o cremava més per produir aiguardent, on es produïa oli, on l'ordi era una de les especialitats i els llegums no es generalitzaren fins a mitjans segle XIX. Una de les grans especialitzacions d'aquestes comarques foren els conreus arbustius

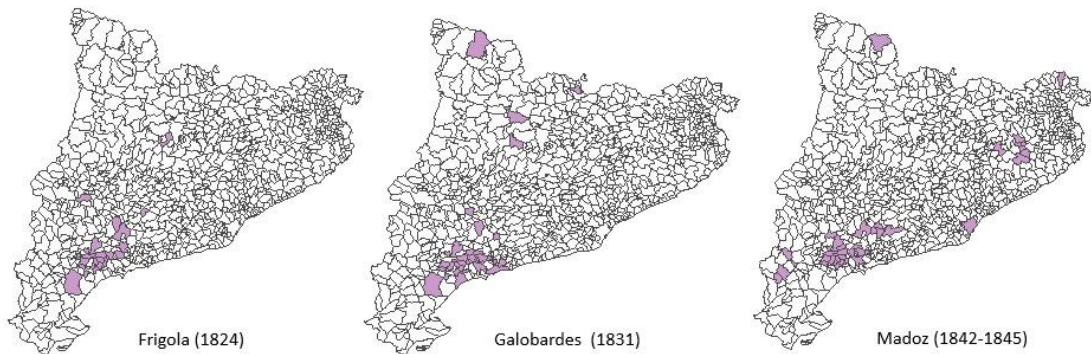
Conreu d'ametllers

(CARDÓ SOLER 1983).

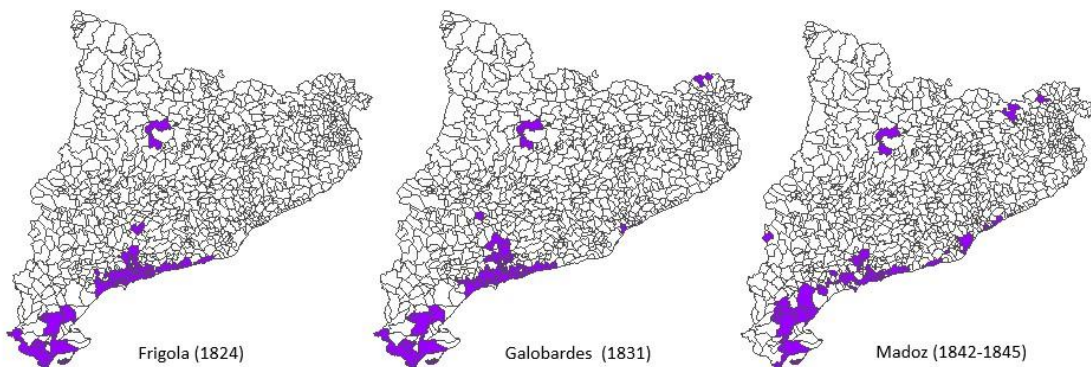
Els ametllers per exemple eren molt presents a les comarques de l'Ebre (Mora d'Ebre: "*exportación de almendras y aceite*"; Ascó: "*almendras mucha producción*"), les Garrigues (Granyena de les Garrigues: "*se exporta aceite y almendras*") i alguns pobles del Segrià. Segons aquests mapes, el conreu era poc important a començaments del segle XIX i s'havia anat estenent posteriorment. En canvi els avellaners, presents en tots els mapes, eren típics del Baix Camp i una grup de municipis de la Selva (Amer, Brunyola, Santa Coloma de Farners, Anglès).

Conreu d'avellaners

El tercer conreu arbustiu era el dels garrofers que produïen garrofes especialment aptes pel consum animal. Era un arbre que es donava especialment bé en els pobles de la costa i en els mapes es pot observar com des de 1824 fins a 1845, el conreu es donava al Montsià i Baix Ebre i s'escampava per tota la costa de Tarragona i una mica de Barcelona l'any 1845.

Conreu de garrofers

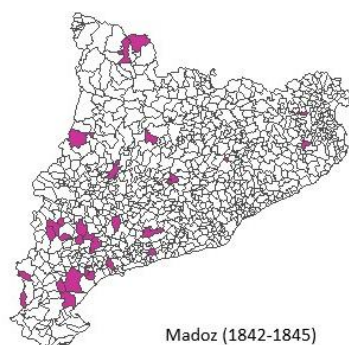

A les terres de l'Ebre era important la producció de cereals, d'oli, de vi i aiguardent i de fruites i cereals. Els llegums, sembla que hi entraren més tard. A més de la vinya, destaquen els ametllers i els garrofers com a conreus arbustius. Al mateix temps, hi havia algunes produccions específiques com la barrella (amb alguns

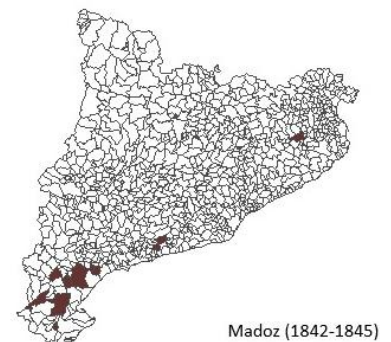
Conreu de barrella

Cera i mel

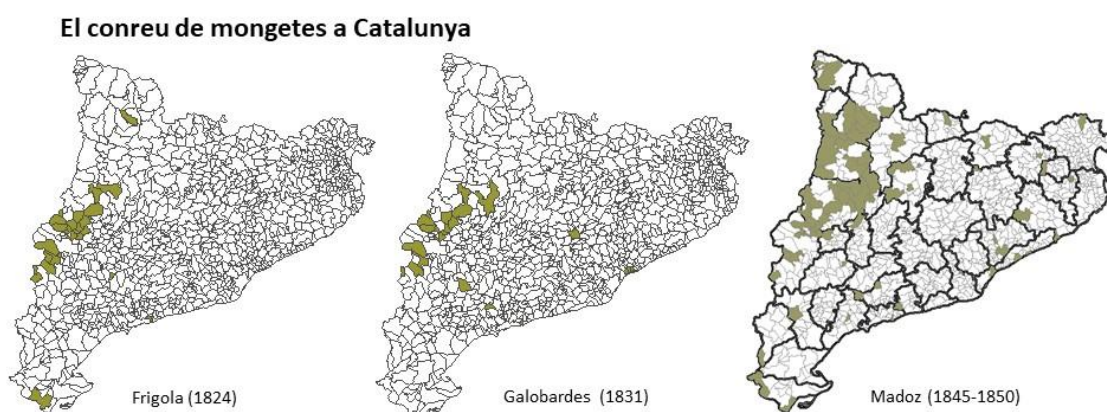
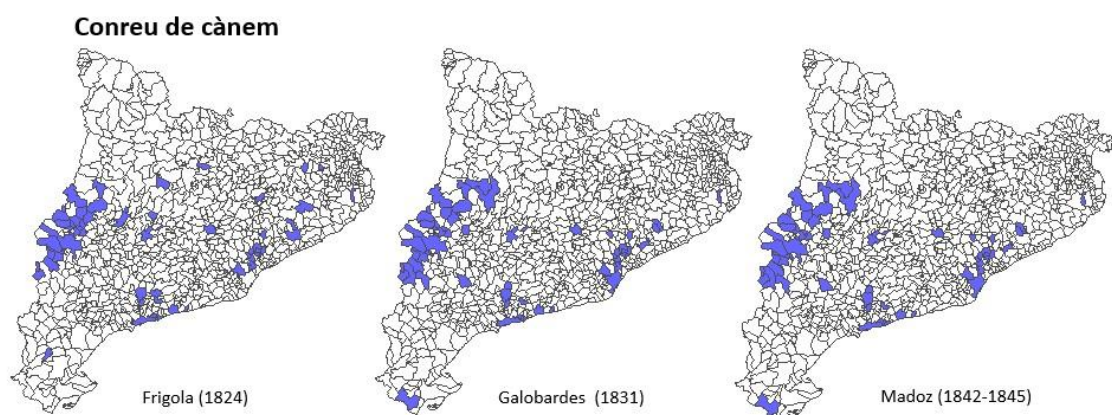

Producció de palma

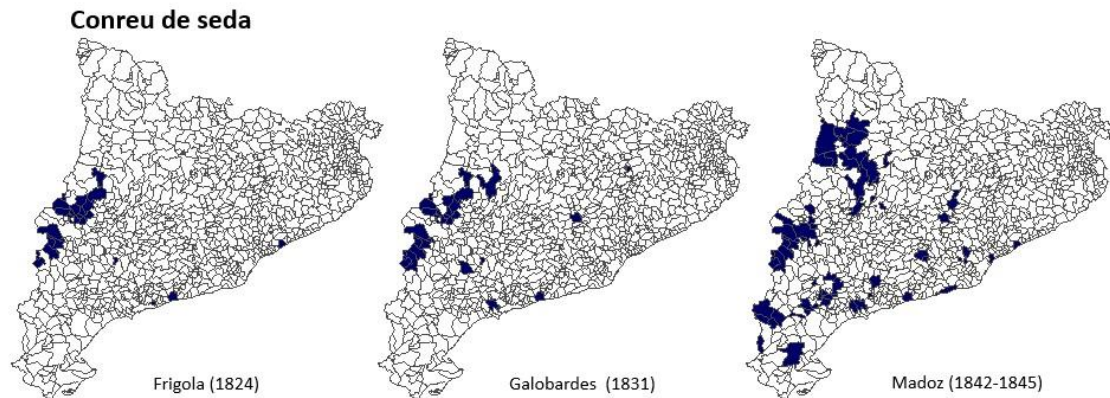

pobles del Segrià)¹³, la cera i la mel i la producció de palma. Aquesta darrera producció era molt important per la producció de senalles, sàrries i caperons i se'n derivava una indústria local molt activa (Alfara (Baix Ebre): "*palma en la elaboració de los objetos de palma que trabajan con primor como esportones, capazos y escobes que venden en el Bajo Aragón y permutan por trigo y otros artículos*") (SUBIRATS i CARDONA 2006; VINAIXA MIRO 1999)

Les terres de Lleida. Si observem els conreus més generalitzats, el blat, la vinya i l'olivera eren presents pràcticament a tots els pobles. Cal dir, però que els llegums no apareixen citats en aquesta zona l'any 1824, tot i que després s'hi van anar introduint excepte a les Garrigues i, amb menys intensitat, a la Noguera. Quan el 1845, tenim informació d'altres cereals, observem com la civada hi era molt estesa, igual que l'ordi. En, canvi el blat de moro era inexistent i les patates s'havien estès per la Noguera el 1845.

¹³ Vegeu sobre el Delta de l'Ebre els excel.lents treballs de E. Fabregat (FABREGAT GALCERÀ 2006) (FABREGAT GALCERÀ 2011)

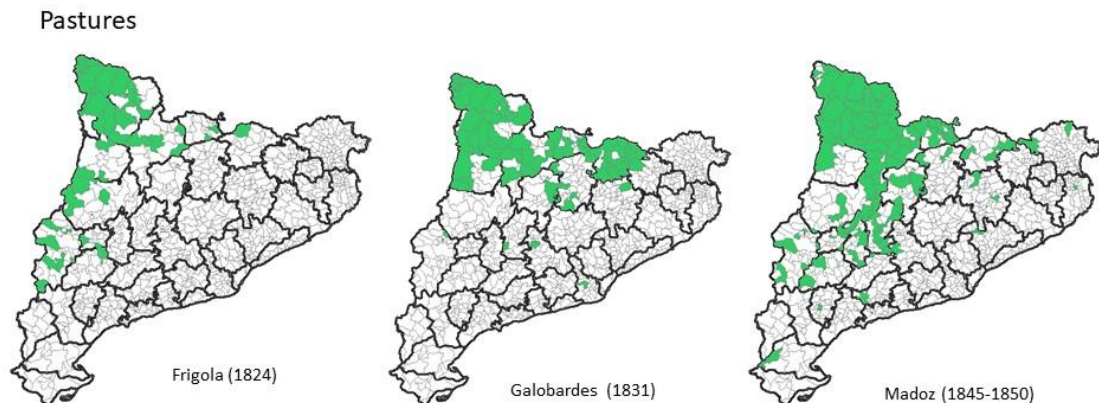

Apareixen però altres especialitzacions característiques d'aquests territoris. D'una banda el conreu del cànem, molt present al Segrià i part de la Noguera, segurament gràcies a les diferents sèquies que regaven el territori (una altra zona de conreu de cànem seran alguns pobles del Vallès Oriental) i que deuriem alimentar una indústria de teixits de llenços (Barberà del Vallès (Vallès Occidental): "*exportación de vino y cáñamo a Sabadell y Terrassá*"; Pinell de Solsonès (Solsonès): "*llevando a la primera feria mucho cáñamo de las huertas de Oliana, Tiurana, Pons i Artesa de Segre*"; Balaguer (la Noguera): "*exportación en particular de cáñamo para diversos puntos del Principado, alpargatas, lienzos para los pueblos de alta montaña*" (VIOLANT SIMORRA 1979; MORENO RAMIREZ 2011).

L'especialització de les mongetes serà també una característica del Segrià i part de la Noguera, tot i que el 1845 el conreu s'havia estès cap els Pallars com una especialització també pirinenca. Finalment, el conreu de la morera i de cucs de seda era també característica del Segrià (Aitona (Segrià): "*seda comercio cuyo articulo almacenan algunos particulares para venderlos a fabricantes de Cataluña*") i alguns pobles de la Noguera, tot i que el 1845, s'havia estès cap el Pallars Sobirà i alguns pobles de Tarragona. Les terres de Lleida, doncs, no sols eren grans productores de cereals, oli i, en menor mesura de vi, sinó que aportaven cànem, mongetes i seda a les activitats econòmiques de Catalunya.

Les comarques del Pirineu. En realitat hi havia dues realitats al Pirineu. D'una banda el Pallars Jussà a l'entorn de la Conca de Tremp, on el clima és menys muntanyenc i el Pallars Sobirà i la Vall d'Aran ubicats al cor dels Pirineus. De fet, les produccions agrícoles es complementaven. El blat hi era escàs -tot i que el 1845 cobreix pràcticament tots els pobles- i era terra de sègol i, en menor mesura, civada. El fajol es trobava a la Vall d'Aran. La Conca de Tremp era una de les zones vitícoles de Catalunya que es va intensificar al llarg de la primera meitat del segle XIX i proliferaven facines d'aiguardent per cremar el vi dolent (PAGAROLAS SABATE i TARRAUBELLA MIRABET 2017) (BONALES CORTES 2001). Aquests productes abastien bona part del Pirineu. En aquesta zona no hi ha llegums de forma generalitzada i sols les mongetes esdevenen una especialització. També el conreu de la morera era present cap el 1845 i les

patates ja s'havien generalitzat en aquesta data, procedents, en aquest cas, de la Vall d'Aran.

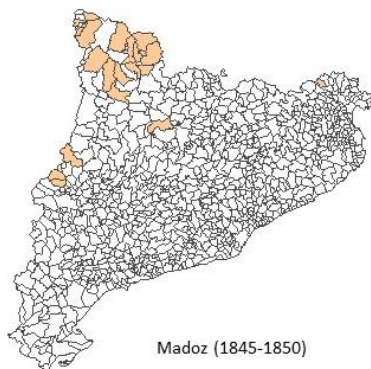
Front a la Conca de Tremp, que s'ubica a cavall entre el pla de Lleida i el Pirineu, apareixen les comarques específicament de muntanya. El cereal més important era el sègol i el fajol destacava a la Vall d'Aran. Tampoc hi arribaven els llegums. No és possible conrear l'olivera ni la vinya, ni altres conreus arbustius, tot i que les dades de 1845 mostren una geografia més compacte de tots aquests conreus. L'especialització, per tant, es produeix en el camp del bestiar. Els pobles que declaren pastures s'ubiquen en aquestes comarques del Pirineu, tot i que el 1845 arriben a l'Alt Urgell i pobles del Solsonès i la Segarra. Així mateix, els municipis amb ramats, venda de bestiar o recria de bestiar s'ubiquen també en aquestes dues comarques. Les descripcions d'aquestes activitats són molt precises: Alins (Pallars Sobirà): "*Recria el mular. Importa ganado mular de Francia*"; Baix Pallars (Pallars Sobirà): "*recria de ganado que viene de Francia*"; Naut Aran (Vall d'Aran): "*extracción de maderas, ganado y lana*"; "*Recria de ganado que compran en Francia y vuelven a vender al mismo reino después de criar-lo*"; ES Bordes (Vall d'Aran): "*Venta del ganado vacuno y mular recriado que llevan a ferias de Bossost, Viella y diferentes de Cataluña*"; Vielha e Mijaran (Vall d'Aran): "*importación de lechales de Francia que se exportan después de recriados*". El Pirineu s'havia especialitzat en la recria de bestiar de tir que es distribuïa per tot el Principat (N. SALES 1983) (SANLLEHI SABÍ 2014) (BRINGUE I PORTELLA 1996).

L'altra gran recurs natural era la fusta. Les fonts utilitzades no ens indiquen si es produeix fusta excepte en algunes excepcions, però si que hem pogut elaborar un mapa amb informació sobre serradores que s'ubiquen precisament a la Vall d'Aran i al Solsonès. Els rius eren els grans canals de transport: Coll de Nargó (Alt Urgell): "*exportación de maderas desde los Pirineos hasta Tortosa a través de almadieros*"; Organyà (Alt Urgell): "*muchos naturales se dedican al trafico de maderas que conducen desde el Pirineo por el Segre a Tortosa*". (GIMENEZ RODRIGUEZ, s.d.) (MALUQUER DE MOTES 1981)

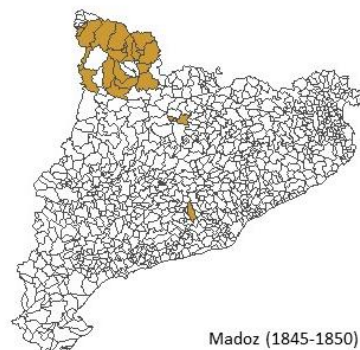
Municipis amb ramats (Galobardes 1834)

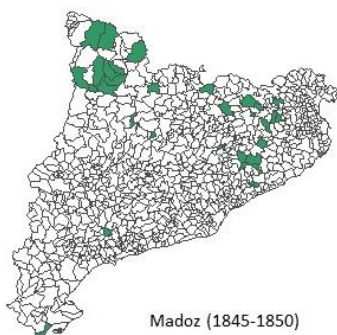
Venda de bestiar

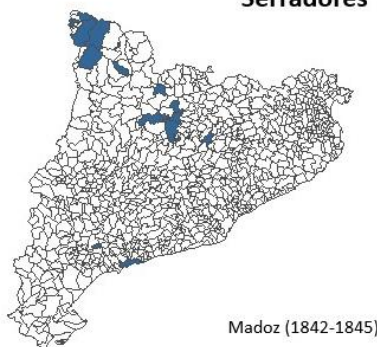
Recria de bestiar

El conreu de pomeres

Serradores

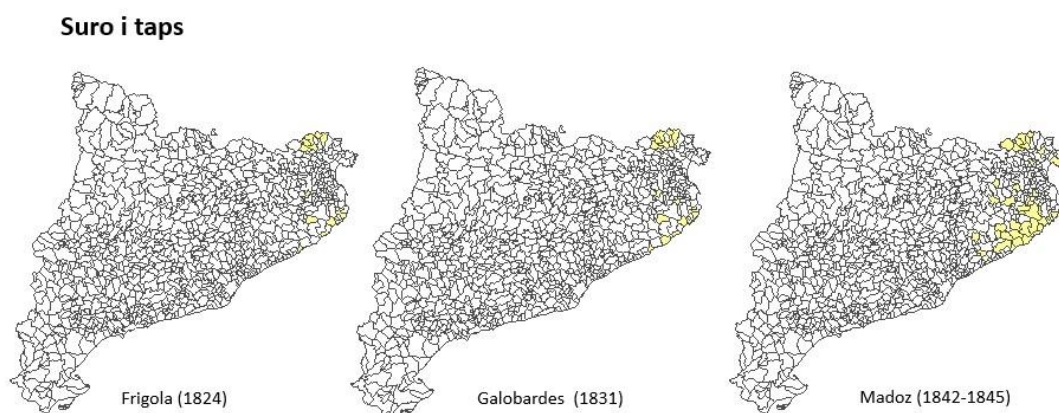

Una altra de les especialitzacions pirinenques és la producció de pomes, típica precisament del Pallars Sobirà i la Vall d'Aran, i segurament altres tipus de fruita com es veu en el mapa de fruiters de 1845. És des d'aquest espai pirinenc on s'estén la producció de patates cap a la resta de Catalunya i esdevé una especialització pirinenca molt important.

Així si hi havia un circuit que des del Pallars Jussà anava cap el Pirineu on s'hi venia blat, vi i oli, n'hi havia un altre en sentit contrari que baixava fusta i bestiar. Algunes descripcions així ho precisen: Guardia de Noguera (Pallars Jussà): "*vino en abundància que se vende en el Valle de Arán*"; Pobla de Segur (Pallars Jussà): "*exporta vino a la montaña empleándose los vecinos en la conducción (...) Vino es la principal cosecha y sobrante se exporta a Sort y Viella*"; Suterranya (Pallars Jussà): "*venta de vino sobrante a los arrieros de la montaña*"; Talarn (Pallars Jussà): "*extracción de vino sobrante que se llevan a los arrieros de la montaña*".

Les comarques gironines. Aquestes comarques eren terra de blat, no hi arriba ni l'ordi ni la civada segons les fonts consultades i només el fajol era present a la Garrotxa. L'Alt, Baix Empordà i la Selva són comarques vitícoles i també oleolícoles. El blat de moro va arribar-hi des del nucli més important que era la comarca d'Osona. La Garrotxa i la Selva eren zones productores de fruita,

especialment pomes (SAGUER HOM 1993) i la ramaderia (gallines i porcs) era important com a especialització comarcal.

Si hi havia però una producció especialitzada era la de suro tant a la comarca de la Selva com a l'Alt Empordà que era l'àrea on predominava l'alzina surera i on es va desenvolupar una important indústria del suro (HERNANDEZ 1988; ROS MASSANA i SALA 2014). La producció apareix consolidada a finals del període estudiat.

Altres especialitzacions

A aquest repàs cartogràfic, hem d'incloure-hi altres especialitzacions locals que abastien els mercats i que deuriem proporcionar ingressos específics als seus habitants. Destaquem sense voler ésser exhaustius: Cabrils (Maresme): "*Rosas igualmente pues se dedicant a su cultivo casi todos los poseedores de tierra*"; Cornellà (Baix Llobregat): "*Leche. Vacas para Leche cuya venta hacen en Barcelona*"; Sant Andreu de Llavaneres (Maresme): "*hongos. Exportacion de vino y hongos para Mataró, Barcelona y América*"; Vilassar de Dalt (Maresme): "*semilla llamada sebonetas que sirve para cuentas del rosario. Esta cosecha exclusiva del país*"; Sant Feliu de Codinas (Vallès Oriental): "*Piñones. Por la escasez de terreno cultivable se dedican muchos vecinos a coger piñones para lo cual tienen mucha agilidad y lo efectúan con un garfío de Hierro puesto a la extremidad de un palo ...*"; Santa Coloma de Farners (la Selva) : "*piñones*"; Darnius (Maresme): "*Exportación de piñones tostados*"; Bonastre (Baix Penedès): "*Colmenas que dan una miel superior*"; Josa (Alt Urgell): "*fabricación de pez marchándose en invierno a trabajar al Ampurdà*"; Tuixent i La Vansa (Alt Urgell): "*fabricación de pez y aceite de enebro que venden en los pueblos inmediatos*"; Espolla (Alt Empordà): "*fabricación de liga para coger pájaros. Exportación de liga*"; Girona (Gironès): "*miel de excelente calidad*"; Montras (Baix Empordà): "*grana o cochinito que llaman tapisot*"; Abella de la Conca (Pallars Jussà): "*hachones de tea que llevan a vender a los mercados de Tremp e Isona*"; Naut Aran (Vall d'Aran): "*manteca que llevan a vender a Francia*"

També apareixen especialitzacions locals en bestiar menut: Sant Quirze Safaja (Vallès Oriental): "*Volatería. Cría aves domésticas que conducen a Granollers*"; Solsona (Solsonès): "*perdices que llevan a Barcelona en muchas docenas*"; Albi (Garrigues): "*carneros. Cría de excelente casta que suele traer del Campo de Tarragona*"; Far d'Empordà (Alt Empordà): "*Volatería. Se crían gallines y otras aves domésticas que se venden en los mercados de Figueres donde transportan el sobrante de sus frutos*"; Adri (Gironès): "*Cerda. Cría mucho ganado de cerdà*"; Bausitges (Alt Empordà): "el de cerdà muy apreciable en toda Cataluña por su buena calidad. La exportación de cerdos en grandes manadas a Barcelona"; Canyamars (Maresme): "*exportación de gallinas. Venta de lechoncillos*".

I aquest entramat de produccions i especialitzacions locals es complementava amb una xarxa de traginers, segurament a temps parcial, que portaven les mercaderies d'un mercat a un altre. Algunes descripcions així ho indiquen: Vic (Osona): "*los arrieros de Ripoll y de Olot vienen diariamente a proveerse en Vic de frutas y verduras*"; Lleida (Segrià): "*comercio de maderas de construcción traídas por los ríos Segre y Noguera desde los Pirineos, de las cuales se forman grandes depósitos en Lérida para abastecer una gran parte del alto Aragón, Urgel, Segarra y Garrigues*"; Agramunt (Urgell): "*transporte de frutos del país para Barcelona*"; Alguair (la Noguera): "*el considerable sobrante de sus Frutos que puede calcularse en dos terceros partes se conduce a los mercados de Lérida y Balaguer*"; L'Armentera (Alt Empordà): "*Varios carros destinados a la conducción de granos y al acarreo de la sal de la Escala al alfoli de Figueras*".

Consideració final

Hem realitzat un recorregut cartogràfic i, per tant, molt descriptiu de la geografia de conreus a Catalunya a partir d'unes fonts que tenen el valor de ser generals, però amb poques consideracions qualitatives, tant de la importància dels conreus a cada lloc, com de les rotacions i complementarietats que es donaven entre ells. Tot i així ens ha permès: a/ detectar una certa expansió d'alguns conreus la primera meitat del segle XIX i, fins i tot, l'ampliació de la geografia de conreus tradicionals (GARRABOU i PUJOL ANDREU 1987); b/ la definició d'especialitzacions precises en determinats conreus (ametlles i avellanès al Tarragona i comarques de l'Ebre; garrofers als pobles de la costa; palma i barrella a les terres de l'Ebre; suro a algunes de Girona; cànem, seda i mongetes a les comarques de Lleida; pastures i cria de bestiar al Pirineu, etc.); c/ notícies de com aquestes diferents àrees estaven perfectament integrades a través de mercats setmanals i fires anuals i traginers que transportaven les mercaderies d'un lloc a un altre. En definitiva, que hi havia mercat i intercanvi i que hi participava tota la geografia catalana i altres geografies.

En aquest anàlisi cartogràfic dels conreus a Catalunya, no entrem en altres especialitzacions derivades de l'explotació de recursos naturals que podia haver-hi a la geografia catalana com mines de ferro (que alimentaven les fargues del Pirineu), mines de carbó, de plom, de coure, guix, cal, canteres de pedra, herbes remeieres, vímet per produir cistells, boix per produir culleres i altres estris de cuina o peces tornejades; ni hem entrat en el món de la pesca, ni tampoc tota

mena de produccions preindustrials i industrials que s'estaven desenvolupant en aquest moment. És el conjunt d'activitats intregrades que permet definir que, més enllà de produccions familiars per la subsistència -que deuriem significar una part important de les economies d'algunes famílies- hi havia excedents de producció, especialitzacions concretes en determinats conreus o en explotació de recursos naturals que proporcionaven a molts habitants ingressos monetaris i complementaris que els permetia accedir a productes no estrictament agrícoles.

Així mateix, intuïm que aquestes especialitzacions locals i comarcals ajudaven a crear una classe mitjana en l'entorn rural que no sols estructurava les mateixes comunitats, sinó que s'obria a l'oportunitat de creació de nous negocis, d'enviar fills a estudiar professions liberals que els connectaria amb les grans ciutats i que participarien en nous projectes polítics a nivell local i territorial. Sense aquesta classe mitjana sorgida d'aquests entorns, es difícil entendre el creixement econòmic estable a Catalunya i la seva continua modernització.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREU SUGRANYES, Jordi. 1995. «Aproximació al conreu de la vinya al Camp de Tarragona a través dels llibres de protocols: segles XVII, XVIII i XIX». En *Jornades sobre la viticultura a la Conca Mediterrània*, editat per D. D.A.A, 299-307. Tarragona: Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona.
- BERGNES, Antonio. 1830. *Diccionario geográfico universal dedicado a la Reina Nuestra Señora por una Sociedad de Literatos*. Barcelona: Impremta de Jose Torner.
- ALCOBERRO, Agustí. 2005. «El cadastre a Catalunya (1713-1845): de la imposició a la fossilització». *Pedralbes*, 231-57.
- BONALES CORTES, Jacinto. 2001. «L'accés a la terra a la Catalunya alodial pagesa i comunitària. El pre-pirineu occidental». *Recerques*, 31-58.
- BRINGUE I PORTELLA, Josep M. 1996. «Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 115-128.
- CARDO SOLER, Josepa. 1983. *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*. 13. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- COLOME FERRER, Josep. 1996. «L'especialització vitícola a la Catalunya del segle XIX. La comarca del Penedès». Barcelona: Universitat de Barcelona.
- COLOME FERRER, Josep, i Francesc VALLS. 1995. «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a un reflexió». *Recerques*, núm. 30: 47-68.
- CONGOST COLOME, Rosa. 2018. «El proceso de difusión de la patata en Cataluña. Una revisión de las tesis elitistas o institucionalistas». *Ohm: Obradoiro de Historia Moderna*, núm. 27: 177-207.
- DANTI, Jaume. 2008. «Els cereals. Retrocés del guaret i conreus intensius». En *Història agrària dels Països Catalans. Edat Moderna*, editat per D. D.A.A, 91-123. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.

- FABREGA ENFEDAQUE, Albert. 2016. «La introducció i expansió de la patata i el blat de moro a Catalunya». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 28: 11-46.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri. 2006. *L'impacte de l'arròs. El Delta de l'Ebre al 1860*. Benicarló: Onada Edicions.
- . 2011. «De la sal a l'arròs. La colonització del delta de l'Ebre (1148-1970)». Universitat Autònoma de Barcelona.
- FERRER ALOS, Llorenç. 1998. *La vinya al Bages. Mil anys d'elaboració de vi*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- FERRER ALOS, Llorenç. 2017. «Més enllà dels gremis i de les fàbriques d'indianes. La diversitat de formes de produir a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del segle XIX». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 183-211.
- . 2018. «Un hort per cada casa. Creació i gestió d'horts a la Catalunya Central (segles XVII-XIX)». En *Recs històrics, pagesia, història i patrimoni*, editat per D. D.A.A, 175-202. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- GALOBARDES, Joan Bautista. 1831. *Cataluña en la mano*. Barcelona: Imp. de los Hermanos Torra.
- GARDEÑES ROSELL, Dolors, i Enric VICEDO RIUS. 1993. *La vinya i el vi a les terres de Lleida*. Lleida: Pagès Editors.
- GARRABOU, Ramon. 1980. «El conreu del blat». *L'Avenç*, agost, 52-59.
- GARRABOU, Ramon, i Josep PUJOL ANDREU. 1987. «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX». *Recerques*, 35-83.
- GIMENEZ RODRIGUEZ, Ezequiel. s.d. *Apunts sobre l'explotació forestal al Pallars durant el segle XVIII. La proletarització d'un ofici. Els raiers*. Centre de Cultura Popular i Tradicional.
- HERAS CABALLERO, Pedro Antonio. 1994. *Viticultura i fil·loxera a l'últim terç del segle XIX. El cas de les comarques de Tarragona*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- HERNANDEZ, Santiago. 1988. «El món del suro». *Quaderns de la Revista de Girona*.
- LLOBET, Salvador. 1950. «El límit septentrional de la vid y el olivo en Cataluña». *Geografica*.
- MADOZ, Pascual. 1845. *Diccionario Geográfico Estadístico histórico de España y sus posesiones en Ultramar*. Madrid.
- . 1985. *Articles sobre El Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó al Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*. Barcelona: Curial.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi. 1981. «L'explotació del bosc i el transport de la fusta (els raiers)». *L'Avenç*, gener, 36-43.
- MATEU, Josep Joan. 1996. *Terra i treball a les Garrigues. El procés d'especialització oliverera (1850-1950). Història d'un fracàs?* Lleida: Pagès Editors.
- MOR, C. 1984. *La evolución de la tierra agrícola en un sector de la Cataluña subàrida*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MORALES, G., i J. GARCIA-BELLIDO. 2005. *Pascual Madoz (1805-1870). Un político transformador del territorio. Homenaje en el bicentenario de su nacimiento*. Madrid: Instituto Pascual Madoz del Territorio, Urbanismo y Medio Ambiente. Universidad Carlos III.

- MORENO RAMIREZ, Pedro. 2011. *Estadística territorial de la provincia de Barcelona por el geómetra D. Pedro Moreno Ramírez*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- PAGAROLAS SABATE, Laureà, i XAVIER TARRAUBELLA MIRABET. 2017. *La Conca de Tremp, celler del Pirineu. Dos mil anys de vinya i vi*. Barcelona: Bresca Editorial.
- ROS MASSANA, Rosa, i Pere SALA. 2014. «Redes comerciales y desarrollo industrial en la manufactura corchera catalana antes de 1914. El ejemplo de Genis y Cia». *Revista de Historia Industrial*, 49-80.
- SALES, Francesc. 1994. «Transformacions agràries a les Garrigues (1860-1936)». *Recerques*, 87-108.
- SALES, Núria. 1983. «aAmblers, traginers i mulers». *Recerques*, 65-81.
- SANLLEHI SABI, M. Àngels. 2014. «Casa de Sarte d'Unha i Casa Joanchiquet de Vilamòs: el comerç de bestiar a la Val d'Aran (segles XVIII-XIX)». *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 68: 137-164.
- SEGARRA BLASCO, Agustí. 1994. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*. Vic: Eumo.
- SEGURA MAS, Antoni. 1983. «El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental». *Estudis d'Història Agrària*, 129-44.
- . 1987. «La "Relación..." de Vicente de Frigola de 1824: El Bages». *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 5: 171-87.
- . 1990. «Els amillaments: una font per a l'anàlisi de la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX». *Estudis d'Història Agrària*, 235-65.
- SUBIRATS, Pepa, i Cristina CARDONA. 2006. «El treball de la pauma: exemple de treball femení remunerat i de conciliació laboral i familiar». *Lo Senyenc. memòria, natura i llengua*, 50-67.
- TORRAS ELIAS, Jaume. 1976. «Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola (1793-1832)». *Investigaciones económicas*, 45-67.
- VALLS JUNYENT, Francesc. 1996. *La dinàmica del canvi agrari a la Catalunya interior. L'Anoia 1720-1860*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . 2004. *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo.
- VENDRANES, Gusman, i Chantale RULLIER. 1996. *Oli d'Olesa. La passió d'un poble*. Olesa de Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VINAIXA MIRO, Joan Ramon. 1999. *Miravet. Un poble de l'Ebre català a la fi del segle XVIII*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- VIOLANT SIMORRA, Ramon. 1979. «Elaboració de la llana i el cànem al Pallars». En *Obra Oberta, 2*, editat per Ramon VIOLANT SIMORRA, 11-68. Barcelona: Altafulla.